

На нашу думку, ґрунтовне опрацювання нового джерелознавчого матеріалу, отриманого завдяки розкопкам Б.А.Звіздецького, на сьогодні можливе лише за умови об'єднання зусиль колективу фахівців різного профілю – спеціалістів із давньоруської ювелірної справи, оборонної архітектури, зброї та ін.

¹ Повесть временных лет. – Москва; Ленинград, 1950. – Ч.1. – С.11, 13.

² Там же. – С.16.

³ Там же. – С.20.

⁴ Там же. – С.20–21.

⁵ Там же. – С.23.

⁶ Там же. – С.31.

⁷ Там же.

⁸ Там же. – С.39–40.

⁹ *Моця О.П.* Київ та Іскоростень в контексті поляно-древлянського протистояння // Стародавній Іскоростень та слов'янські гради VIII–IX ст. – К., 2004. – С.212–214.

¹⁰ *Моця О.П.* «Поляне яже ныне зовомая Русь» // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. – К.; Л., 1999. – С.155.

¹¹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1962. – Т.1. – С.24.

¹² Там же. – С.42.

¹³ *Толочко П.П.* Дворцовые интриги на Руси. – К., 2001. – С.20–23.

¹⁴ ПСРЛ. – Т.2: Ипатьевская летопись. – Москва, 2001. – С.46.

¹⁵ Там же. – Ст.47–48.

¹⁶ *Клепатский П.Г.* Очерки истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – Т.1: Литовский период. – С.221.

¹⁷ *Звіздецький Б.А., Польгуй В.І., Петраускас А.В.* Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень та слов'янські гради VIII–IX ст. – С.51–86.

¹⁸ *Звіздецький Б.А., Польгуй В.І.* Історична топографія стародавнього Іскоростеня за матеріалами розвідки 1994 р. // Історія України-Русі (історико-археологічний збірник). – К., 1999. – С.111–119.

СТУДІЇ

М.Ф.Котляр*

РЮРИКОВИЧІ В ГАЛИЧИНІ Й НА ВОЛИНІ

Досліджується поява й утвердження князів Рюриковичів у західноруському регіоні: галицьких Ростиславичів у Перемишлі, Тербовлі й Звенигороді в кінці XI ст. і київських Ізяславичів, далі Мстиславичів на Волині (друга половина XI – середина XII ст.). Простежено роль обох династій у становленні Галицького і Волинського князівств у першій половині XII ст.

Династії волинських і галицьких Рюриковичів вивчені недостатньо. Головна причина цього полягає в пізньому, порівняно із землями Наддніпрянщини, формуванні Волинської й, особливо, Галицької земель. Вони склалися на південному заході поза первинним ареалом народження давньоруської державності, а їхні князі протягом майже всього часу існування цих династій свідомо мало втручались у загальноруські справи. Насамперед це було притаманно галицьким государям. Завдяки цьому джерела, зокрема літописи, мало і якось неохо-

* *Котляр Микола Федорович* – член-кореспондент НАНУ, д-р іст. наук, гол. наук. співроб. відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

че пишуть про названі землі аж до середини XII ст., а отже, і про їхніх князів. Нарешті, обидві династії існували історично короткий час.

Волинь. Писемні джерела не лише XI, а й першої половини XII ст. містять надто мало відомостей про Волинську землю, тому вивчення процесів і обставин формування її території дуже утруднене. Дослідники регіону перебувають у набагато гіршому становищі, ніж їхні колеги, котрі вивчають історію виникнення і розвитку Київської та Чернігівської земель, що перебували у фокусі соціально-політичного життя Давньої Русі.

Майже всі історики минулого і сучасності взагалі не відводять місця Волині на історичній карті Русі кінця XI – першої половини XII ст. А.М.Насонов резонно сумнівався в тому, що основне ядро Волині (якою вона була в XII–XIII ст.) було тоді «освоєне стосовно данини і суду»¹.

Місто Володимир, навколо якого в другій половині XI ст. почала формуватися Волинська земля, уперше згадане в літописі у розповіді про посаження Володимиром Святославичем синів у різних містах країни: «Посадиша ... Всеволода Володимери»² (988 р.). Не слід розуміти це повідомлення в тому сенсі, що Володимир став тоді стоїчним градом Волині. Швидше за все, то була фортеця («городок»), опорний пункт влади київського государя у відвоєваній у чехів частині Західної Русі. Та після того місто на багато років зникає зі сторінок літопису. Навряд чи Всеволод мав синів, і сам він далі ніяк не згадувався у джерелах. Та і дата розподілу Володимиром синів по різних містах держави уявляється сумарною, тому неможливо встановити, коли саме Всеволод прийшов до Володимира, і коли виникло це місто, що стало пізніше стоїчним градом Волинського князівства.

Неможливо також з упевненістю відповісти на питання: хто княжив у Володимирі-Волинському після Всеволода (доля якого залишається неясною) і, взагалі, чи сидів там після нього хто-небудь із Рюриковичів? Мабуть, сидів, бо в літописній статті 1054 р. зазначено, що під час хвороби Ярослава Володимировича його син Святослав перебував у Володимирі. Звичайно, історики і генеалогі вважали, що він сидів там за життя батька³. Та навряд, чи то було його постійне місце посади. Адже в ряді Ярослава говориться: «Святославу даю Черниговъ, ...а Игорю – Володимеръ»⁴. Проте Ігор пробув там недовго: під 1057 р. у літописі зазначено, що того року помер В'ячеслав, котрий сидів у Смоленську, і старший Ярославич, київський князь Ізяслав перевів туди Ігоря, забравши у нього Волинь і не передавши її будь-кому іншому⁵.

Ізяслав Ярославич. Швидше за все, Ізяслав забрав собі Волинь і приєднав її до власних володінь. Так розпочалося створення доменіальних володінь київського государя. Імовірно, це сталося 1060 р., коли літописець коротко відзначив: «Преставися Игорь, сынъ Ярославль»⁶, – бо можна думати, що до смерті він формально вважався волинським князем. Наведене непрямо підтверджується літописною статтею 1077 р., де йдеться про суперництво між двома старшими Ярославичами за Київ: «Всеволодъ же иде противу брату Изяславу на Волинь, и створиста миръ»⁷. Це дає підстави думати, що Ізяслав Ярославич, повертаючись із Польщі, зупинився у власній волості⁸.

Лише коротким епізодом виявилось князювання на Волині сина Святослава Ярославича – Олега. Коли в 1073 р. Святослав за сприянням брата Всеволода забрав в Ізяслава київський стіл, він посадив Олега у Володимирі. Але в 1076 р., після смерті його батька Святослава, Волинь знову дісталась Ізяславу, про що згадує в «Поученні» Володимир Мономах: «И Олегъ приде, из Володимеря выведенъ»⁹. Після загибелі Ізяслава Ярославича в битві на Нежatinій Ниві восени 1078 р. Київ перейшов до його брата Всеволода. Той визнав спадкоємні права Ізяславичів на Волинь: «Всеволодъ же сѣде Къевѣ на столѣ отца своего и брата своего, приимъ власть русьскую всю. И посади сына своего Володи-

мера Черниговh, а Ярополка [Ізяславича] – Володимери, придавъ ему Туровъ»¹⁰. Якщо згадати, що за життя Ярослава Ізяслав посадничав у Турові¹¹, то у цих словах можна побачити формування, хай у загальних рисах, погляду літописця на Волинь як на родову володіння Ізяславичів.

Ізяславичі. Зовсім по-іншому дивився на Волинь син Ігоря – Давид. Він заявив свої права на неї як «отчину». Об'єднавшись із братами-ізгоями Рюриком і Васильком Ростиславичами, Давид 1084 р. захопив Володимир, вигнавши звідти Ярополка¹². Всеволод Ярославич послав туди Володимира Мономаха, і той «выгна Ростиславича, и посади Ярополка Володимери»¹³. Але на тому страсті навколо Володимира не вщухли. Щоб помститися, Давид Ігоревич почав грабувати купців на шляху «из варяг во греки». Миролюбний Всеволод вирішив уладнати справу миром і дав йому Дорогобуж, по суті, Погорину, що межувала з Київською землею¹⁴.

Але енергійний і нерозбірливий у засобах Давид не задовольнився закутним Дорогобужем і продовжував добиватися володимирського стола. Інакше важко пояснити, чому це нерішучий і несміливий Ярополк Ізяславич¹⁵ раптом наступного, 1085 р., «хотяше ити на Всеволода, послушавъ злыхъ совѣтниківъ». Рішучості Ярополкові вистачило не надовго – дізнавшись, що Всеволод послав проти нього Володимира Мономаха, він спішно втік до Польщі¹⁶.

Із метою покарати брата, який вийшов із покори, Мономах посадив у Володимирі Давида Ігоревича, щоправда, на короткий період. Коли через рік Ярополк із повинною головою повернувся з Польщі, Володимир Всеволодич повернув йому Володимир-Волинський¹⁷. Мабуть, Давидові довелося повернутися в Дорогобуж.

Можна думати, що Давид продовжував загрозувати Ярополкові, спираючись на підтримку галицьких Ростиславичів. Про це свідчить той факт, що через короткий час («перешедв мало дний») Ярополк несподівано для всіх пішов на Ростиславичів, до Звенигорода Галицького. Та на шляху туди був забитий якимось «Нерядцем». Убивця втік до Перемишля, до старшого серед братів Рюрика. Це дає підстави думати, що його підіслали Ростиславичі. Напевне, вони змовились із Давидом, котрому після загибелі Ярополка знову дісталася Волинь¹⁸. Далі, згідно з рішенням Любецького з'їзду князів (1097 р.), за Давидом закріпили Волинську волость із містом Володимиром¹⁹.

Проте, він не задовольнився одержаними на той час землями і незабаром після того з'їзду, змовившись із київським князем Святополком Ізяславичем, підступно схопив князя Василька Ростиславича (який гостював у Києві) й осліпив його. Давид намагався приєднати його Тербовльське князівство до свого Волинського. Святополку та Мономаху, котрі тоді разом правили на Русі, довелося оголосити злочинця поза законом. На південноруських землях почалася кривава війна, що тривала з 1097 по 1100 рр. У 1097 р. Давид втратив Володимир, а, отже, й саму Волинь: «Святополкъ перея Володимерь, и посади в нем сына своего Ярослава»²⁰. Тим самим було продовжено політику Ізяслава Ярославича, метою якого було перетворити Волинь на княжий домен його роду.

На з'їзді князів у Витичеві 1100 р. Давидові Ігоревичу відмовили у Волині, обґрунтувавши це таким чином: «Се ти молвять братья: «Не хотимъ ти дати стола Володимерьскаго, зане ввергль еси ножъ в ны, его же не было в Русскѣй земли». Як компенсацію, йому дали городки у Східній Волині, недалеко від Києва: Бузьк, Острог, Дубно і Чорторійськ. Але потім Давида повернули до Дорогобужа, де він і закінчив свої останні дні 25 травня 1112 р. Основна частина Волині з м.Володимиром ненадовго опинилась у руках сина Святополка Ізяславича – Ярослава²¹.

Ситуація змінилася після смерті Святополка (16 квітня 1113 р.). Володимир Всеволодич Мономах, котрий вокняжився у стольному граді Русі, прагнув об'єднати під своєю рукою основні руські землі й вирішив поставити під свою владу і Волинь.

Володимир Мономах. Під 1117 р. «Повість временних літ», не пояснюючи причини того, що сталося, повідомляє: «Иде Володимерь на Ярослава к Володимерю, и Давыдъ, и Ольговичи, и Володарь, и Василко, и оступиша и [Ярослава] у городѣ Володимери, ... и створи миръ с Ярославомъ. Ярославу покорившюся, ... и наказавъ его Володимерь о всемъ, веля ему к собѣ приходити: «Когда ты позову»²².

Никонівський літопис пояснює подію так: «Ярославецъ Святополчичъ отосла от себе жену свою, Мстиславлю дщерь, внуку Володимерову, и про то поиде на нь Володимерь Манамахъ къ Володимерю»²³. Думаю, що то був лише привід для виступу київського князя проти Ярослава. Приходить за закликом союзерена зі своїм військом було першим обов'язком васала в середньовіччі. Очевидно, Мономах вирішив міцно прив'язати Ярослава до своєї колісниці.

Однак амбітний син Святополка не змирився зі своїм залежним від київського государя становищем. Під 1118 р. київський літописець відзначив: «Выбѣже Ярославъ Святополчичъ из Володимера. Угры и бояре его и отступиша от него»²⁴. У цьому тексті пропущено слова: «Володимерь же посла сына Романа во Володимеръ княжить», що читалися після слів «отступиша от него». Ця звістка про вокняжіння Романа у Володимирі є в Суздальському літописі²⁵. Коли на початку 1119 р. Роман помер, Володимир Всеволодич посадив у Володимирі іншого сина Андрія²⁶, тим самим прагнучи перетворити Волинь на домєніальне володіння свого роду.

А Ярослав Святополчич перебрався з Угорщини (куди втік у 1118 р.) до Польщі й протягом наступних трьох років протистояв київському князеві. Нарешті, у 1123 р. він привів на Русь велике військо, що складалося з угорських, чеських і польських найманців та із загонів галицьких Ростиславичів – Володаря і Василька, й обложив Андрія Володимировича у м. Володимирі. Становище сина Мономаха стало критичним, батько з Києва просто не встиг надати йому допомогу. Та під час об'їзду обложеного міста Ярослав випадково загинув, і військо, що залишилося без ватажка, розбіглося. Волинь була закріплена за родом Володимира Мономаха.

Андрій Мономахич залишився сидіти на володимирському столі. Він був покірний старшому брату, київському князеві (з 1125 р.) Мстиславу і 1127 р. ходив, за його наказом, на кривичів, тобто до Полоцької землі²⁷. Однак 1135 р. інший його брат Ярополк (котрий став київським государем після Мстислава в 1132 р.) перевів його до Переяслава Руського, а Володимир-Волинський віддав небожеві Ізяславу Мстиславичу²⁸. Так було покладено початок утвердження роду Мстиславичів на Волині.

Мстиславичі. 1142 р. Ізяслав залишив Володимир і перебрався до Переяслава Руського²⁹. Цей князівський стіл був своєрідною сходинкою до київського великокнязівського стола, і вокняжіння на ньому Ізяслава відверто позначило його прагнення сісти в стольному граді Русі. Великому князеві Всеволоду Ольговичу довелося змиритись із цим і передати Володимир-Волинський своєму синові Святославу. Його князювання на Волині було коротким. Із Київського літопису відомо, що того року разом із галицьким князем Володимирком Володаревичем він ходив у Польщу на допомогу зятю Всеволода князю Владиславу, який боровся з феодальною опозицією³⁰.

Кончина Всеволода Ольговича в 1146 р. відкрила шлях Ізяславу Мстиславичу на Київ. Він незабаром вокняжився в місті, усунувши непопулярного в народі брата Всеволода – Ігоря. Однією з перших дій Ізяслава як київського государя було позбавлення Святослава Всеволодича волинського княжіння³¹. Волинь він забрав собі. Джерела дозволяють думати, що вже тоді Ізяслав Мстиславич розглядав Волинську землю як спадкове володіння дому Мстиславичів, про що свідчить така розповідь Суздальського літопису під 1146 р. Після витіснення

Ольговичів із Києва і вокняжіння в стольному граді Ізяслава старший серед Мономашичів В'ячеслав Володимирович чекав, що небіж поступиться йому великим княжінням – відповідно до правил феодалної ієрархії. Не дочекавшись цього, він, «надіяс на старшійшинство, послушавъ боляръ своих, ... Володимиръ зая и посади в нем Андревича» [Володимира]. Це обурило Ізяслава, який відмінив його рішення і навіть мстиво відняв у В'ячеслава його Турів³².

Близько двох років Волинь перебувала безпосередньо під владою Ізяслава Мстиславича, але в 1148 р. він доручив її «блюсти» своєму брату Святополку³³. Імовірно, тоді ж Ізяслав зробив посадником іншого брата Володимира в другому за значенням місті Волині – Луцьку (про це згадується в оповіді Київського літопису про події 1149 р.)³⁴.

Як свідчить розвиток подій, Ізяслав Мстиславич бачив здобуту ним Волинську землю як придаток до великокнязівського стола в Києві. У суперництві з Юрієм Долгоруким за київський престол він не раз втрачав стольний град і опинявся у Володимирі з тим, щоб зібратись із силами і, як тільки з'явиться можливість, повернутися до Києва. Київський літописець вважав законним його перебування у Володимирі. Це визнавали і суперники-Мономашичі. Вони говорили угорським, чеським і польським послам: «А Ізяславу осе его Володимиръ готов, а се его Луческ»³⁵. Тому і варто розглядати його братів, котрі сиділи у тих містах, не удільними князями, а великокнязівськими намісниками.

Навіть міцно утвердившись у Києві після перемоги над Долгоруким 1151 р., Ізяслав не збирається відмовлятися від Волині. За словами літописця, він продовжує розглядати Святополка лише як представника київського стола на Волині: «Пусти Ізяславъ брата своего Святополка во Володимиръ, Володимира блюсти»³⁶. Коли ж незабаром по тому (в 1154 р.) Святополк помирає, Ізяслав послав до Володимира свого молодшого сина Ярослава³⁷, оскільки старший син Мстислав, спадкоємець батьківської влади в Києві, раніше був, за традицією, посаджений у Переяславлі Південному (1147 р.).

Із того часу Волинське князівство перетворюється на домен Мстиславичів, зберігаючи зовні риси осібною князівства. У середині – другій половині XII ст. князівські династії Мономашичів, Мстиславичів, смоленських Ростиславичів, Ольговичів, Давидовичів, галицьких Ростиславичів сідають на землю, перетворюючи ті чи інші князівства у спадкові володіння. Головна причина цього явища полягала у виникненні та розвитку княжого, а далі й боярського землеволодіння. Зрозуміла річ, процеси феодалної роздробленості сприяли дедалі більшому відособленню тих чи інших князівств. Волинська земля стала володінням Мстиславичів. І династія, що там отаборилась у другій половині XII ст. і брала початок від Ізяслава Мстиславича, зберегла під своєю владою Волинь до кінця того ж століття.

По смерті Ізяслава його синові Мстиславу, який сидів у Переяславлі Південному, не пощастило відстояти Київ від Долгорукого, котрий виявився сильнішим від нього. Коли Юрій Володимирович вокняжився у стольному граді (1155 р.), Мстиславу довелося піти на Волинь, до Луцька, бо стольний Володимир був захоплений його дядьком Володимиром Мстиславичем. Але Мстислав не змирився з цим. Наступного, 1156 р., «Мстиславъ Ізяславичъ хѡа изъѣздомъ [раптово] на стрья своего на Володимира Володимирю, ... а стрый его Володимиръ утече Перемышлю»³⁸.

Після цього Мстислав вокняжився у Володимирі, звідки його невдало спробував вибити Юрій Долгорукий, збираючись віддати це місто своєму небожеві Володимирю Андрійовичу, батько якого там княжив у 1119–1135 рр. Після тієї невдачі Юрій посадив Володимира в Погорині³⁹. На Волині того часу бачимо два княжих столи: у Володимирі Мстислава і в Луцьку його молодшого брата Ярослава. Та Мстислав ніколи не забував про те, що в Києві княжив його батько.

Нагла смерть Юрія Долгорукого (15 травня 1157 р.) дала змогу Мстиславу Ізяславичу захопити Київ. Але, заволодівши стольним градом разом із дядьком Володимиром і Ярославом Всеволодичем, він вирішив повернутися до м. Володимира. Після короткого князювання в Києві Ізяслава Давидовича вони посадили там Ростислава Мстиславича (12 квітня 1159 р.) – старшого в роді Мстиславичів⁴⁰.

Літописець не пояснює, чому Мстислав не пішов дорогою свого батька, котрий віддавав перевагу отчинному порядку заміщення княжих столів перед прийнятим у його час принципом родового старійшинства. Адже роком раніше він брутально вигнав іншого свого дядька Володимира зі стольного граду Волині Володимира. Можливо, Мстислав тверезо зважив сили і зрозумів, що авторитетного у князівських колах і сильного Ростислава йому не здолати?

Аж до смерті Ростислава Мстиславича Мстислав Ізяславич зберігав із ним добрі відносини, хоча й не обходилося без взаємних територіальних претензій. У кінці 50-х – на початку 60-х років він приєднав до Волинського князівства Берестейську землю: в 1153 р. вона належала Володимирі Андрійовичу⁴¹, а в 1167 р. бачимо її в руках Мстислава Ізяславича, який став після смерті Ростислава (14 березня 1167 р.) великим князем київським. Перед вокняжінням у Києві (15 травня 1167 р.) він повертає Берестейську волость Володимирі Андрійовичу у винагороду за допомогу в оволодінні великокнязівським столом («Андріевичю Берестий») ⁴².

Та князювання Ізяслава Мстиславича в Києві тривало менше двох років. 12 березня 1169 р. коаліція з північно-східних, західних і південних Рюриковичів, в якій головну роль відіграли чернігівські Ольговичі – Олег та Ігор Святославичі (за спиною яких стояв Андрій Боголюбський), штурмом здобула і страшенно розграбувала Київ. Мстиславу довелося податись у свій домен – Волинську землю⁴³. У Києві переможці посадили Андрієвого брата Гліба Юрійовича. Тим часом у Володимирі-Волинському Мстислав збирався із силами, щоб знову вокняжитись у Києві. Спочатку він відібрав у Володимира Андрійовича Погорину разом із Дорогобужем (можна думати, за участь у князівській коаліції, що скинула Мстислава з київського стола), а в березні 1170 р. при підтримці галицького, турівського та гродненського князів і чорних клобуків (вони визнали його київським князем) заволодів стольним градом Русі⁴⁴.

Однак становище Мстислава Ізяславича в Києві виявилось дуже хитким. Йому не вдалося вибити з Вишгорода, справжнього ключа від Києва, свого недруга Давида Ростиславича, а потім він дізнався, що Гліб Юрійович, якого підтримували половці, «бродиться по сю сторону» Дніпра. Тривожно просидівши у Києві близько місяця, Мстислав 13 квітня 1170 р. подався до свого Володимира. Літописець так пише про вимушений відхід Мстислава з Києва: «Братя же рекоша ему: ... «А похдымы въ свою волость, мало перепочивше, опять възвратимъся»⁴⁵. Отже, тоді південно-західні Рюриковичі визнавали Волинь волостью Мстиславичів, їх спадковим володінням.

Того ж таки 1170 року Мстислав Ізяславич помер, доручивши дітей брату Ярославу, який сидів у Луцьку. Той цілував хрест братові «не подозреши волости подъ дѣтми его»⁴⁶, чим визнав поділ Волинської землі на Володимирське і Луцьке князівства. У тій землі існували невеликі удільні столи: в Бересті, де княжив дядько Мстислава та Ярослава – Володимир Мстиславич⁴⁷, у Червені, де сидів їхній брат Святослав, котрий володів ще й Бузьком⁴⁸, і в Белзі, що належав іншому їх брату Всеволоду⁴⁹.

Про ці дрібні князівства є короткі відомості у джерелах. Слід зазначити, що навіть про Володимир-Волинський і його волость після того, як там у 1170 р. вокняжився старший син Мстислава Ізяславича – Роман, у джерелах довгий час не повідомлялося. Причина цього полягала, на мій погляд, у тому, що Волинь у другій половині XII ст. продовжувала перебувати на периферії політичного

життя Русі, насамперед Південної, і Київський літопис не особливо цікавився нею. Думаю тому, що немає достатніх підстав говорити про якесь особнє волинське літописання в XII ст.

Роман Мстиславич княжив у Новгороді Великому аж поки до нього не дійшла звістка про смерть батька у Володимирі-Волинському. Він спішно подався на Волинь. У Романа не було вибору: дізнавшись про кончину Мстислава Ізяславича, «сдумавъше новгородци, показаша путь князю Роману»⁵⁰. Подібною коректною формулою новгородські літописці звичайно називали вигнання князя з міста вічем, на які так багата історія Новгороду у XII ст.

Роман посів володимирський стіл у важкі для Мстиславичів часи. Їхній політичний вплив у 70-х – 80-х рр. дуже зменшився. Київ спочатку перебував під владою роду Долгорукого, далі Рюрика Ростиславича та Святослава Всеволодича. Сімнадцять нескінченно довгих для нього літ просидів Роман у Володимирі, не виявляючи найменших ознак політичної активності, – бо аж до 1184 р. він перебував у глибокій тіні свого могутнього сусіда Ярослава Володимировича галицького.

Єдина згадка про Романа тих років у Київському літописі під 1184 р. красномовно малює його залежне від Ярослава становище на Русі. Син Ярослава Володимир тоді «выгнанъ бѣшеть отцемъ своимъ изъ Галича. Тый же Володимѣръ приде преже ко Володимѣру к Романови, Романъ, блюдяся отца его, не да ему опочити у себе»⁵¹. Володимирові Ярославичу також відмовили у захисті дорогобузький князь Інгвар і турівський – Святополк. Лише його швагер Ігор Святославич сховав втікача від гніву батька у себе в Путивлі⁵².

У другій половині 1170-х років на Волині не існувало єдиновладного государя. Роман Мстиславич, очевидно, не відчував себе достатньо сильним, щоб спробувати об'єднати цю землю. По смерті Ярослава Ізяславича (між 1174 і 1180 рр.⁵³) його Луцьке князівство відразу розпалося на кілька частин, та незадовільний стан джерел не дозволяє скільки-небудь чітко уявити той поділ. Із Київського літопису відомо лише, що Луцьк дістався старшому Ярославичу – Всеволоду⁵⁴, Дорогобуж і Шумськ – Інгварю⁵⁵, Пересопниця – Мстиславу Німому⁵⁶. Залишилося невідомим, який уділ одержав четвертий Ярославич – Ізяслав, котрий помер 1196 р.⁵⁷

Усі ці дрібні утворення, а також зовсім невеликі князівства Червенське і Белзьке, що виділилися з Володимирської волості в кінці XII – на початку XIII ст.⁵⁸, не були здатні організувати рух феодальної верхівки суспільства за об'єднання Волині. Романові Мстиславичу також не вдалося тоді консолідувати Волинську землю. І все ж таки джерела, зокрема Київський літопис, дають підстави думати, що в роки його зовні спокійного князювання у Володимирі-Волинському він зумів виробити власну модель управління волостю, створити свій двір, що буде вірно служити його синам після загибелі Романа у Польщі 1205 р.

У небагаті на події (якщо виходити з Київського літопису) роки перебування у Володимирі Роман Мстиславич воював з ятвягами, чиї князьки здавна зазіхали на північно-західні області Володимирського князівства, і, мабуть, постійно думав про об'єднання Волині з Галицькою землею. Інакше важко пояснити його стрімко прийняте рішення скористатися із невдоволення боярства Галича сином Ярослава – Володимиром після смерті батька в 1187 р. Літописець прямо твердить, що ініціатива виходила від самого Романа, котрий «слашеть без опаса к мужемъ галичкымъ [боярам], подътыкая ихъ на князя своего, да быша его выгналъ из отчины своея, а самага быша прияли на княжение»⁵⁹.

Але, вокняжившись у Галичі 1188 р., Роман не зміг там довго всидіти. Угорський король Бела III, прийшовши із сильним військом, вибив його з міста, і не повернув Галич Володимирові Ярославичу, а посадив там свого сина Андрія. Роман потрапив у важке становище, бо перед походом на Галич він, буду-

чи впевненим у повному успіху, віддав своє князівство братові Всеволоду, легковажно мовивши: «Боле ми того не надобн Володимерь»⁶⁰. Незабаром йому вдалося повернутися на Волинь. Лише наприкінці XII ст. Роман Мстиславич зумів таки вокняжитися в Галичі.

У 1199 р. Володимир Ярославич помер у Галичі, не залишивши сина, котрий міг би успадкувати батьківську волость. Династія галицьких Ростиславичів перервалася. Це дало можливість найближчому сусідові Роману Мстиславичу претендувати на галицький стіл.

Давньоруські літописи не зберегли достовірних свідоцтв про перехід галицького стола до волинського князя. Лише пізній (XVII ст.) Густинський літопис під 1199 р. коротко відзначив кончину Володимира галицького⁶¹. Ця звістка ґрунтується на повідомленні польського хроніста кінця XII ст. – першої чверті XIII ст. В.Кадлубка та Я.Длугоша (XV ст.). Складач Густинського літопису послався при цьому на праці польських істориків XVI ст. М.Кромера і М.Бельського, котрі користувалися творами Я.Длугоша і, можливо, навіть В.Кадлубка⁶².

Висловлювалася думка, ніби вокняжінню Романа в Галичі протистояла боярська партія, що бажала мати князями синів новгород-сіверського государя Ігоря Святославича⁶³. Загострення політичної ситуації в Галичі напередодні в'їзду туди Романа, що призвело до збройної боротьби між різними боярськими партіями, відзначає В.Кадлубек⁶⁴.

Галицька земля. Із давніх-давен історики дивувалися незвичайно пізній, на їх думку, появі міста Галича на сторінках джерел. Наприклад, М.М.Тихомиров писав: «Галич з'являється в наших літописах неначе раптово, в 1140 р., коли в ньому опиняється князем знаменитий Володимерко Володаревич»⁶⁵. Західноукраїнські, головним чином, львівські історики неодноразово чинили спроби «удревнити» Галич, довести, щоб там не було, начебто він виник на кілька століть раніше від першої згадки про нього в автентичному джерелі. При цьому вони виходили зі справедливого переконання, що Галицька земля сформувалася навколо цього міста, а раз так, то й вона народжується рано, принаймні, не пізніше Київської і Чернігівської.

Але ж Галицька земля в дійсності сформувалася порівняно з іншими південноруськими землями пізно, протягом другої половини XII–XIII ст. Поступово, в кінці XI – на початку XII ст., виникають нові центри феодальної концентрації: міста Звенигород, а трохи пізніше Галич. Із самого початку в них княжили члени династії галицьких Ростиславичів.

Галицькі Ростиславичі. Засновник династії Ростислав (близько 1040 р. – 5.02.1067 р.) був єдиним сином новгородського князя Володимира Ярославича і, згодом, доньки графа штаденського Леопольда Оди⁶⁶. За «рядом» Ярослава 1054 р., Ростислав одержав, імовірно, територію майбутньої Галицької землі з містами Перемишлем і Теробовлем, де сиділи пізніше його сини.

Згідно зі свідченням Нестора, у 1064 (1065) році Ростислав утік до Тмуторокані разом із сином новгородського посадника Остромира – Вишатою, а це дає певні підстави припускати, що він перед тим збирався заволодіти новгородським столом, який раніше належав його батькові. Ростислав зумів вигнати з Тмуторокані сина Святослава Ярославича – Гліба і втримав місто наступного року, при тому, що Святослав намагався повернути його собі⁶⁷.

Ростислав виявився владним і енергійним правителем, збирав данину з касогів і «у инх стран», що викликало незадоволення «греків», тобто візантійського уряду. Побоюючись руського князя, котрий загрожував їхнім володінням у Криму, візантійці підіслали до нього намісника (котепана) Херсона, який на пиру отруїв його. Літописець відгукнувся на смерть Ростислава розчуленим панегіриком⁶⁸.

«Повість временних літ» у найзагальніших рисах відбиває процеси згуртування Перемишльської та Теробовльської волостей під владою синів Ростислава

Володимировича⁶⁹. Під 1086 р. у Повісті міститься коротка й динамічна розповідь про вбивство Ярополка Ізяславича, з якої дізнаємося, що у Перемишлі тоді вже існував княжий стіл, на якому сидів старший Ростиславич – Рюрик. Убивця Ярополка загадковий Нерядець «бѣжа ... Перемышлю к Рюрикови»⁷⁰. Коли 1092 р. Рюрик помер, його стіл перейшов до наступного за старшинством брата Володаря⁷¹ (Володимира).

У рішеннях знаменитого Любецького з'їзду князів 1097 р. зазначено: «Кождо да держить отчину свою, ... а имъ же роздаяль Всеволодъ города: Давиду – Володимерь, Ростиславичема Перемышль – Володареви, Теребовль – Василкови»⁷². Як відомо, Всеволод Ярославич помер у 1093 р. Отже, Ростиславичі одержали від нього свої волості в 1092–1093 рр., а вже в Любечі ці волості були визнані їхніми спадковими володіннями.

Як на мене, княжий стіл у Теребовлі не мав самостійного значення, із самого початку будучи під владою Перемишля, а з піднесенням Галича як центра князівства корився йому. Напевне, основну роль у цьому відіграло окраїнне положення Теребовля на рубежі з Київською землею. Про другорядне становище Теребовля в Галицькій землі свідчать хоч би слова Святополка Ізяславича і Володимира Мономаха, сказані Володарю після Витичівського княжого «снама» (з'їзду) 1100 р.: «Поими брата Василка к собѣ, и буди вама едина власть [волость] Перемышль»⁷³. Але брати-Ростиславичі зуміли втримати свої волості аж до кончини – Володар помер у Перемишлі в 1124 р.⁷⁴, а Василько – у Теребовлі 28 лютого 1125 р.⁷⁵

Незадовго до кончини Володар Ростиславич заповів Перемишль із волостю старшому синові Ростиславу. Він вирішив виділити особний стіл молодшому нащадку, мабуть, побоюючись того, що енергійний і нерозбірливий у засобах Володимирко⁷⁶ підніметься проти Ростислава. В обґрунтованості такого припущення переконує розвиток подій. Думаю, саме рішенням Володаря в 1124 р. у складі Перемишльського князівства виникло удільне Звенигородське князівство. На той час Звенигород став помітним соціально-економічним осередком, про що свідчать матеріали багатолітніх археологічних розкопок. Я.Длугош, який користувався якимись руськими джерелами, свідчить, що після смерті Володаря Ростиславу дістався Перемишль, а Володимирку – Звенигород⁷⁷.

Та заповзятливий Володимирко не побажав задовольнитися скромним звенигородським столом. Незабаром після кончини батька він спробував відібрати у Ростислава Перемишль. Згідно з розповіддю Я.Длугоша, це сталося в 1127 р. Але Ростислава підтримали наступник і син Мономаха – Мстислав та брати у перших Васильовичі – Григорій та Іван. Польський хроніст пише про марну спробу Мстислава примирити братів, про втечу Володимирка з родиною в Угорщину і неуспішну облогу військом Ростислава Звенигорода⁷⁸.

Григорій та Іван Васильовичі мирно княжили в батьківському домені – Теребовльській волості. Певно, Григорій був старшим, бо сидів у самому Теребовлі. Іванові дістався молодший новий стіл у Галичі. Спочатку Галич був дуже скромним у соціально-економічному плані осередком, швидше за все, князівським замком, майже позбавленим посада. Не випадково до початку 40-х років XII ст. про нього немає згадки в літописах.

Думаю, що Галич зовсім не випадково згадується в авторитетному джерелі саме під 1140-м роком. Із сорокових років XII ст. історія Давньої Русі відзначає посилення процесів утворення міст. Це повсюдне явище повною мірою далося взнаки в західноруському регіоні. Адже всі без винятку міста, що виникли в Галицькій землі у XII ст., згадуються в літописі лише з 40-х років, так само, як і Галич! Це – Голі Гори, Микулин, Тисмяниця, Ушиця (1144), Сяник (1150), Болшеве, Ярослав (1152), Кучелмин (1159) та ін. Це підтверджує висловлену ви-

ще думку, що Галицька земля належить до числа тих, які сформувалися порівняно пізно.

Війна 1126 р. за Перемишль між Ростиславом і Володимирком Володаревичами завершилася безрезультатно, як можна судити з бідних свідчень джерел. Літописи до 1140 р. зовсім не згадують про події в Перемишльській, Теревольській і Звенигородській волостях. Певно, Ростислав княжив у Перемишлі аж до смерті, визначити дату якої неможливо. Запропонований М.Баумгартеном рік його кончини – 1128-й⁷⁹ – можна прийняти хіба що умовно.

Між 1126 і 1140 роками помер також старший син Василька Ростиславича – Григорій. Коли в 1140 р. великий князь київський Всеволод Ольгович пішов на Волинь, він «Ивана Василковича и Володаревича из Галича Володимѣрка на Вячеслава и на Изяслава на Мъстиславича посла»⁸⁰. Але не варто буквально розуміти це повідомлення: в Галичі тоді продовжував княжити Іван Василькович, що виходить зі слів того самого Київського літопису під наступним, 1141 р.: «Сего же лѣта преставися у Галичи Василкович Иванъ, и прия волость его Володимерко Володаревичъ; сѣде во обою волостью, княжа в Галичи»⁸¹.

Свідчення літопису 1141 р. завдяки його конкретності і детальності заслуговує на більше довіря, ніж попереднє. На мою думку, слова «из Галича Володимерка» належать комусь із перших переписувачів літопису, хто знав, що цей князь останні роки життя просидів на галицькому престолі.

Виходячи з надто бідних та уривчастих відомостей джерел, спробую з особливою необхідною в таких випадках обережністю уявити політичну історію Перемишльської, Звенигородської та Теревольської волостей, а далі і Галицької землі 20-х – початку 40-х років XII ст. Після смерті Григорія Васильковича його теревольський стіл дістався молодшому братові Івану. Важливо відзначити, що він не перебрався на місце брата до Тереволья, а залишився в Галичі. Виходить, що на початку 40-х років новий політичний осередок Галич уже переважав старий – Тереволь, бо був набагато вигідніше стратегічно розташований.

А Володимирко Володаревич із кінця 20-х років княжив у Перемишлі. Про це *post factum* свідчить звістка Київського літопису під 1144 р. про перебування на звенигородському столі його небожа Івана Ростиславича⁸². Згідно із законами феодальної ієрархії та родового права, стіл, що звільнявся після смерті князя, заміщувався його наступним по старшинству братом, а не сином, як це увійшло в практику міжкнязівських відносин на Русі з 40-х років XII ст.

Утворення Галицького князівства. Кончина Івана Васильковича в 1141 р. дозволила Володимиркові Володаревичу заволодіти і Теревольською, і Галицькою волостями. Відтоді в його руках опинилася майже вся територія Галицької землі, що перебувала на стадії формування, – від Карпатських гір на заході до р.Стира на сході, від верхів'їв Сяну на півночі до середньої течії Дністра на півдні⁸³. Формування нового великого князівства на родових землях галицьких Ростиславичів стимулювало соціальні й економічні процеси та явища, що визначали умови складання Галицької землі, сприяло виникненню і зростанню її міст, насамперед самого Галича.

Консолідація чималого частини західноруських земель навколо Галича була полегшена наростанням відцентрових процесів удільної (феодальної) роздробленості, що на повну силу проявились із середини 1140-х рр. Київський центр виявився неспроможним протистояти формуванню сильного Галицького князівства і його політичному відособленню. Проте великокнязівський престол із перших років існування нового князівства прикладає зусилля для підкорення Володимерка і навіть – для його заміни більш підходящим йому Рюриковичем.

Опираючись об'єднавчим зусиллям київського государя Всеволода Ольговича, Володимирко водночас намагається послабити Ізяслава Мстиславича, котрий сидів тоді на Волині. Зовсім не випадково, думаю, Володимирко опинився у

війську Всеволода, коли той пішов проти Ізяслава у 1140 р.⁸⁴ Згодом, мабуть, не бажаючи надмірного посилення клану Ольговичів, він спробував укласти мирну угоду з волинським князем, але успіху не досяг: «Володаревич галицький князь привабиша к собѣ Ізяслава Мстиславича, и не вѣрядившеся, вѣзратишася». Миротлюбні дії Володимирка підтримав Іван Василькович, котрий тоді ще княжив у Галичі⁸⁵.

А 1142 року Всеволод Ольгович зумів посадити у Володимирі-Волинському свого сина Святослава, спокусивши Ізяслава Мстиславича столом Переяславля Південного, звідки начебто по своїй волі (за словами літописця) подався у родове володіння – Турів старший серед Мономашичів В'ячеслав⁸⁶. Ця подія несла реальну загрозу автономності князювання Володимирка в Галичі. А якщо врахувати споріднені й союзницькі відносини Всеволода Ольговича з польськими князями⁸⁷, то можна зрозуміти, що галицький князь потрапив у своєрідні стратегічні «кліщі».

Проводячи загалом традиційну для київських государів політику посадження братів і синів у центрах південноруських князівств, Всеволод відверто намагався вигнати з Галича незалежного і свавільного Володимирка. Стосунки між ними наближалися до воєнного зіткнення. Під 1144 р. київський книжник відзначив: «В то же лѣто роскоторастанася Всеволодъ с Володимиркомъ про сына, оже сѣде сынъ его Володимири, и почаста на ся искати вини. И Володимерко възверже ему грамоту хрестъную. Всеволодъ же с братьею иде на нь»⁸⁸. Запальний і гордий Володимирко демонстративно відмовився визнавати сюзереном Всеволода і слухатися його. Він явно розумів, що цим вчинком розв'язує війну проти київського государя.

Похід Всеволода проти непокірного васала не примусив себе довго чекати. Він зібрав велике військо, куди входили контингенти залежних від нього південноруських князів і польського князя Владислава, і стрімко пішов на «многоглаголиваго» Володимирка, як іронічно називає його літописець, який явно йому не симпатизував. Переконавшись у величезній чисельній перевазі раті київського государя, галицький князь капітулював: «И вда Всеволоду Володимерко за трудъ 1000 и 400 гривенъ серебра⁸⁹, переди много глаголив, а послѣди много заплативъ». Одержану контрибуцію Всеволод розділив поміж учасниками походу. Задоволений київський князь помирився з ним і «рекъ ему: «се члѣтъ еси, к тому не съгрѣшай!»⁹⁰.

Але одержаний від київського государя урок не пішов на користь Володимиркові. Він, як і раніше, не бажав коритися сюзерену. Тому на початку 1146 р. спалахнула нова війна. Як і два роки тому, Всеволод Ольгович зібрав велике військо, в якому були загони південноруських князів і його польського зятя Болеслава. Однак той похід не приніс йому успіху. Він не зміг взяти Звенигород Галицький, до того ж розхворівся і змушений був повернутися до Києва. Там Всеволод готувався до нового походу в Галицьку землю, та на 24 липня був уже дуже хворий, а через тиждень, 1 серпня 1146 р., помер⁹¹. Але його смерть не принесла Володимирку очікуваного полегшення.

У Києві вокняжився діяльний Ізяслав Мстиславич, котрий прагнув підкорити собі всі південноруські князівства. Незабаром він ужив дійові заходи щодо обмеження автономності галицького князя. Розглядаючи Волинь як доменіальне (спадкове) володіння Мстиславичів, Ізяслав відібрав м.Володимир у Святослава Всеволодича, давши йому взамін кілька маленьких волинських городків, ще й поблизу київського рубежу⁹². Із того часу історія волинських Мстиславичів переплітається з історією галицьких Ростиславичів.

У руках київського государя після 1146 р. опинились і Київська і Волинська землі, що створювало загрозу автономності Галицького князівства. У своїй політиці підпорядкування Володимирка Ізяслав Мстиславич спирався на

польського князя Болеслава Кривоустого та на близького родича – угорського короля Гезу II⁹³, котрий багато разів підтримував його військовою силою.

Щоб протистояти Ізяславу Мстиславичу, Володимирко Володаревич зав'язав союзні стосунки з його сильним суперником у боротьбі за Київ, його дядьком Юрієм Володимировичем Долгоруким. Союз було скріплено звичайною для того часу «печаткою»: шлюбом сина галицького князя з донькою Долгорукого⁹⁴ в 1150 р. У запеклій війні між Ізяславом і Юрієм за Київ, велике княжіння і верховенство на Русі, що розгорілась у 1150–1151 рр., Володимирко постійно й активно підтримував суздальського князя. Коли Ізяслав на час втрачав Київ і забирався на Волинь, галицький князь тримав його там під контролем, а як тільки той виступав у похід на Київ, Володимирко одразу вторгався у Волинську землю. Перипетії цього протистояння досить докладно викладені у Київському літописі за 1150 і 1151 рр.

Долгорукий щедро нагородив свого родича і союзника, віддавши йому Погорину і м.Бузьк. Та, утвердившись на київському столі 1151 р., Ізяслав вирішив розрахуватися з галицьким князем. Навесні 1152 р. він у союзі з Гезою II пішов на Галицьке князівство, намірившись вигнати звідти Володимирка. У короткій і кривавій битві на порубіжній річці Сян військо Ізяслава і Гези «потоптало и избило» військо Володимирка. Тому прийшлося тікати до Перемишля і «затвориться» в добре укріпленому місті. Володимирку довелося присягнути в церкві повернути Ізяславу волинське місто Бузьк і погоринські городки Шумськ, Тихомль, Вигошів і Гнойницю⁹⁵. Але ні Володимирко, ні його син Ярослав, який сів на галицький стіл на початку 1153 р., не повернули ті міста Ізяславу. А його спроба силою повернути втрачене не мала успіху⁹⁶.

Кончина Ізяслава Мстиславича у листопаді 1154 р. різко змінила соціально-політичне становище в західноруському регіоні. Як згадувалося, його наступники на Волині не зуміли зберегти її єдність, вона розділилася на Володимирське і Луцьке князівства, в її складі виділяються й невеликі удільні князівства. Тим же Мстиславичам, котрі недовго княжили в Києві (Мстиславу Ізяславичу, Ростиславу Мстиславичу), не щастило настільки міцно утвердитися в стольному граді, Русі аби з'єднати Волинь із великокнязівським доменом. Загроза Галицькому князівству з боку Мстиславичів поступово зійшла на ніщо.

Ярослав і Ярославичі. Своєю чергою, Ярослав Володимирович відмовляється від традиційної політики діда і батька – протистояння з великим князем. Він час від часу входить навіть у союзні відносини з київським государем. Лише одного разу в 1158 р., коли великий князь Ізяслав Давидович⁹⁷ відмовився видати йому заклятого ворога Івана Берладника, Ярослав разом із волинськими князями вигнав Ізяслава з Києва. Та після вокняжіння в стольному граді Ростислава Мстиславича він жив із новим князем у мирі й дружбі.

Коли після смерті Ярослава Володимировича (1.10.1187 р.) у Галичі незабаром сів його син Володимир, він спробував позбавитися боярської опіки, що завдала чимало прикрощів його батькові. Київський літопис, що скористався, певно, якимось галицьким джерелом, записав під 1188 р.: «Князящю Володимеру в Галичкной земли, и бѣ бо любезнивѣхъ питию многому, и думы не любяшетъ с мужми своими»⁹⁸. Як дотепно зауважив Б.О.Рибаків, «цим було вирішено все – якщо князь нехтує боярською думою, якщо він виходить з «волі смислених», то він уже тим самим поганій, і до літопису про нього вносяться різні порочащі його деталі»⁹⁹.

Як було сказано, Роман Мстиславич волинський 1188 р. спробував забрати Галицьке князівство у Володимира Ярославича, але мети не досяг. Галицьке джерело Київського літопису¹⁰⁰ так повідомляє про це: «И приде Володимеръ ко королеви, король же поималъ Володимера и со своими полкы поиде к Галичю». Роману довелося повертатися на Волинь. Однак Бела III не відно-

вив (як обіцяв) Володимира на престолі, а посадив у Галичі свого сина Андрія, вирішивши скористатися політичною кризою в князівстві і приєднати його до своєї держави. Володимира ж він схопив, одвіз до Угорщини й ув'язнив в якійсь башті¹⁰¹.

Наступного року Володимир Ярославич зумів утекти з угорського полону і звернувся за допомогою до германського імператора Фрідріха Барбароси. За величезну суму у дві тисячі гривень срібла, що їх біглий князь зобов'язався виплачувати йому щорічно, імператор доручив своєму васалові, краківському князю Казимиру відновити галицького князя на батьківському столі. «Галицький же мужи срѣтоша его [Володимира] с радостью великою, князя своего и дѣдича, а королевича прогна изъ земля своя»¹⁰², повідав, наче не відчуваючи похмурого комізму ситуації, київський літописець.

Поза сумнівом, Володимир Ярославич добре знав ціну підступному галицькому боярству, що поважало саму лише силу, й вирішив ґрунтовно потурбуватися про власну безпеку. Тому він «посла ко Всеволоду, ко уеви [дядькові] своєму»¹⁰³ Суждаль, моляся ему: «Отце господине! Удержи Галичъ подо мною, а яз Божий и твой есмь со всимъ Галичемъ, а в твоей волѣ есмь всегда!»¹⁰⁴.

Всеволод Юрійович, котрий прагнув до старійшинства на Русі, охоче прийняв цю пропозицію, розіслав грамоти до всіх руських князів, до угорського короля й польських князів і уклав із ними угоду про взяття під своє покровительство Володимира Ярославича: «И води я ко кресту, на своемъ сестричѣхъ Галича не искати николиже под нимъ»¹⁰⁵. Перед нами типова середньовічна угода про колективне дотримання сюзеренних прав Всеволода Велике Гніздо на галицького князя, свого васала. Завдяки цій угоді, Володимир Ярославич благополучно досидів на своєму неспокійному столі аж до кончини, що сталася 1199 р.

Заслуговує уваги та обставина, що Володимир Ярославич звернувся за допомогою не до Святослава Всеволодича, великого князя київського, а до далекого володимиро-суздальського государя. Мабуть, він вважав захист Всеволода більш надійним, ніж покровительство підступного Святослава. Із наведеного тексту літопису випливає, що галицький князь визнав Всеволода старійшим на Русі. Верховенство великого князя київського явно відходило в минуле...

Так виглядає історія волинських і галицьких Рюриковичів кінця XI – XII ст. у неповному і часом суперечливому світлі джерел, головним чином, Київського літопису XII ст.

¹ Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – Москва, 1951. – С.128, 133.

² Повесть временных лет / Подг. текста, перев., статьи и комм. Д.С.Лихачёва. – Санкт-Петербург, 1999. – С.54.

³ Див., напр.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.П. – К., 1905. – С.28; Донської Д. Справочник по генеалогії Рюриковичей. – Ч.1. – Ренн, 1991. – №37. – С.27.

⁴ Повесть временных лет. – С.70. В огляді різночитань Д.С.Лихачов указав, що підкреслені мною слова додані з Московсько-Академічного літопису (Там же. – С.137), їх узяття зі спільного протографа Повісті й Радзивіллівського літопису (Там же. – С.364).

⁵ Повесть временных лет. – С.71.

⁶ Там же. – С.60.

⁷ Там же. – С.85.

⁸ В.М.Татищев пише, що по смерті Ігоря, онука Ярослава, Ростислава Володимировича дядьки перевели у Володимир Волинський (История Российская. – Т.2. – Москва; Ленинград, 1963. – С.83). Думка В.М.Татищева виглядає вірогідною, однак джерело його відомостей невідоме, літописи про це не знають. А.М.Андріяшев вважав його слова імовірними, бо «згодом діти Ростислава добивались собі волості саме на Волині» (Андріяшев А.М. Очерк истории Волинской земли. – К., 1887. – С.107). Утім, Ростиславичі хотіли собі не Волині, а території майбутньої Галицької землі.

- ⁹ Повесть временных лет. – С.102.
- ¹⁰ Там же. – С.87.
- ¹¹ В Іпатіївському списку Повісті временних літ під 1054 р. сказано: «Изяславу тогда в Туровѣ княжащю» (ПСРЛ. – Т.2: Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908. – Стлб.150). У Лаврентіївському списку після слів «разболѣся [Ярослав] велми» це речення обірване: «Изяславу тогда суццю...» (Повесть временных лет. – С.70).
- ¹² У літописній звітці про це Давида не названо, згадані лише Ростиславичі. Але з контексту подій 1081–1084 рр. виходить, що він тоді був разом із ними. Свої наміри заволодіти Володимиром і Волинською землею Давид виявив досить чітко, що ясно з дальшого розвитку подій.
- ¹³ Повесть временных лет. – С.87.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ У некролозі князя Нестор зауважив: «Бяше блаженный съ князь тихъ, кроткъ, смиринь и братолюбивъ» // Повесть временных лет. – С.88.
- ¹⁶ Повесть временных лет. – С.87.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Там же. – С.88.
- ¹⁹ Там же. – С.110.
- ²⁰ Там же. – С.116.
- ²¹ Там же. – С.116–117, 125.
- ²² Там же. – С.129.
- ²³ ПСРЛ. – Т.IX: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Санкт-Петербург, 1862 (далі – Никоновская летопись). – С.150.
- ²⁴ Ипатьевская летопись. – Стлб.285.
- ²⁵ ПСРЛ. – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Вып.2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – Ленинград, 1927. – Стлб.292 (далі – Суздальская летопись).
- ²⁶ Ипатьевская летопись. – Стлб.285.
- ²⁷ Суздальская летопись. – Стлб.297–298.
- ²⁸ Ипатьевская летопись. – Стлб.297.
- ²⁹ Там же. – Стлб.312.
- ³⁰ Там же. – Стлб.313.
- ³¹ Там же. – Стлб.329–330.
- ³² Суздальская летопись. – Стлб.314.
- ³³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С.28.
- ³⁴ Ипатьевская летопись. – Стлб.389.
- ³⁵ Там же. – Стлб.387.
- ³⁶ Там же. – Стлб.419.
- ³⁷ Там же. – Стлб.468.
- ³⁸ Там же. – Стлб.484–485.
- ³⁹ Там же. – Стлб.486–488.
- ⁴⁰ Там же. – Стлб.503.
- ⁴¹ Там же. – Стлб.466.
- ⁴² Там же. – Стлб.533.
- ⁴³ Там же. – Стлб.544–545.
- ⁴⁴ Там же. – Стлб.548–549.
- ⁴⁵ Там же. – Стлб.549.
- ⁴⁶ Там же. – Стлб.559.
- ⁴⁷ Помер у 1171 р. (Ипатьевская летопись. – Стлб.562).
- ⁴⁸ Там же. – Стлб.564.
- ⁴⁹ Там же. – Стлб.662.
- ⁵⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С.222.
- ⁵¹ Ипатьевская летопись. – Стлб.633.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ Останнього разу він згадується в Іпатіївському літописі під 1174 р. (Стлб.578–579). Див.: *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. – Москва, 1963. – С.190, 193). Див. також: Суздальская летопись. – Стлб.366–367.
- ⁵⁴ Ипатьевская летопись. – Стлб.630–631.

- ⁵⁵ Там же. – Стлб.633; Галицько-Волинський літопис / За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.80.
- ⁵⁶ Галицько-Волинський літопис. – С.80.
- ⁵⁷ Ипатьевская летопись. – Стлб.690.
- ⁵⁸ Галицько-Волинський літопис. – С.78.
- ⁵⁹ Ипатьевская летопись. – Стлб.660.
- ⁶⁰ Там же. – Стлб.661.
- ⁶¹ ПСРЛ. – Т.П: Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1843. – С.326.
- ⁶² Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.П. – К., 1905. – С.453–454.
- ⁶³ *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С.84.
- ⁶⁴ Monumenta Poloniae Historica. – Т.2. – Lwów, 1872. – P.439.
- ⁶⁵ *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. – Москва, 1956. – С.329.
- ⁶⁶ *Baumgarten N.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurukides Russes. – Roma, 1928. – Tabl.I. – №22. – P.7.
- ⁶⁷ Повесть временных лет. – С.71.
- ⁶⁸ Там же. – С.72.
- ⁶⁹ Дивна річ, але джерела кінця XI ст. – початку XII ст. ніяк не згадують княжого стола в Звенигородці Галицькому, адже то був другий за значенням стіл Ростиславичів, на ньому сидів другий за старшинством брат Рюрика – Володар.
- ⁷⁰ Повесть временных лет. – С.88.
- ⁷¹ Там же. – С.91.
- ⁷² Там же. – С.110.
- ⁷³ Там же. – С.116.
- ⁷⁴ Ипатьевская летопись. – Стлб.288.
- ⁷⁵ Никоновская летопись. – С.152; Див.: *Baumgarten N.* Op. cit. – Tabl.III. – P.16.
- ⁷⁶ Таким його характеризує Київський літопис, головне джерело з нашої теми.
- ⁷⁷ *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego.* – Warszawa, 1969. – Ks.3/4. – S.370–371. У літописах історія Галицької землі 20-х – 30-х рр. XII ст. практично не відбита.
- ⁷⁸ Ibid. – S.165.
- ⁷⁹ *Baumgarten N.* Op. cit. – Tabl. III. – №5.
- ⁸⁰ Ипатьевская летопись. – Стлб.304.
- ⁸¹ Там же. – Стлб.308.
- ⁸² Там же. – Стлб.316.
- ⁸³ *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985. – С.81 та ін.
- ⁸⁴ Ипатьевская летопись. – Стлб.304.
- ⁸⁵ Там же. – Стлб.306.
- ⁸⁶ Там же. – Стлб.312–313.
- ⁸⁷ «Того же літа отда Всеволодъ дчррь свою Звѣннисуаву в Ляхы за Болеслава», краківського князя (Ипатьевская летопись. – Стлб.313).
- ⁸⁸ Ипатьевская летопись. – Стлб.314–315.
- ⁸⁹ Понад 200 кг.
- ⁹⁰ Ипатьевская летопись. – Стлб.316.
- ⁹¹ Там же. – Стлб.319–321.
- ⁹² Там же. – Стлб.329, 343.
- ⁹³ Він був одружений із сестрою Ізяслава – Єфросинією.
- ⁹⁴ Ипатьевская летопись. – Стлб.391, 294.
- ⁹⁵ Там же. – Стлб.447–454.
- ⁹⁶ Там же. – Стлб.465–468.
- ⁹⁷ Походив із чернігово-сіверської династії Давидовичів.
- ⁹⁸ Ипатьевская летопись. – Стлб.659.
- ⁹⁹ *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С.514.
- ¹⁰⁰ Див.: *Бережков Н.Н.* Хронология русского летописания. – С.204.
- ¹⁰¹ Ипатьевская летопись. – Стлб.661.
- ¹⁰² Там же. – Стлб.666.
- ¹⁰³ Володимир був сином сестри Всеволода – Ольги.

¹⁰⁴ Ипатьевская летопись. – Стлб.667.¹⁰⁵ Там же. – Стлб.667.

The article examines appearance and consolidation of Riurykovychi dukes in West-Rus' region: of Rostyslavychi of Halych in Peremyshl', Terebovl' and Zvenyhorod at the end of the XI century and of Iziaslavychi of Kyiv, then of Mstyslavychi in Volyn' (second half of the XI – middle of the XII cc.). The author traces roles of both dynasties in formation of Halych and Volyn' Duchies in the first half of the XII century.

Т.В.Чухліб*

ГАДЯЦЬКА УГОДА 1658 р. ТА ІДЕЯ ЇЇ ВІДНОВЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ СТОСУНКАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

У статті висвітлюється історія українсько-польських відносин другої половини XVII ст. Фокусується увага на Гадяцькій угоді 1658 р., подіях, пов'язаних із її укладенням і перманентною ідеєю відновлення, у стосунках між Українським гетьманатом і Коронаю Польською.

Комплекс проблем, пов'язаний із причинами, укладенням та наслідками Гадяцької угоди, що була підписана між представниками короля Речі Посполитої Яна II Казимира й гетьманом козацької України Іваном Виговським разом із генеральною старшиною восени 1658 р. поблизу Гадяча на Полтавщині й ратифікована у дещо зміненому варіанті на Варшавському сеймі 1659 р., уже довгий час перебуває у полі зору не лише вітчизняної, але й зарубіжної історіографії¹.

Українські, польські, російські історики, серед яких – М.Костомаров, В.Будзиновський, М.Стадник, М.Гавлик, В.Герасимчук, М.Грушевський, Л.Кубаля, Д.Дорошенко, В.Томкевич, С.Наріжний, Я.Волінський, С.Мишко, В.Смолій, З.Вуйцик, В.Степанков, В.Серчик, М.Дзевановський, Я.Качмарчик, Ю.Мицик, М.Крикун, Н.Яковенко, В.Горобець, Т.Яковлева та ін., розкрили багато важливих аспектів, пов'язаних із генезою, укладенням та наслідками цього важливого в історії Центрально-Східної Європи українсько-польського договору. Водночас, вивчення питання щодо спроб відновлення Гадяцької угоди (або ж її окремих положень) за правління гетьманів Війська Запорозького Юрія Хмельницького (1659–1663 рр.), Павла Тетері (1663–1665 рр.), Петра Дорошенка (1665–1676 рр.), Євстафія Гоголя (наказного, 1675–1679 рр.) і пізніших часах, на жаль, поки що перебуває на початковій стадії розробки.

Відомо ж бо, що переважна більшість дослідників у своїх працях розкривають взаємовідносини між Коронаю Польською та Українським гетьманством після смерті Б.Хмельницького у зв'язку із проблемою впровадження/невпровадження Гадяцької угоди у практику тогочасних українсько-польських взаємовідносин та хронологічно чомусь обмежуються лише кінцем 1659 р. або ж 1660–1661 рр. (укладенням та ратифікацією Чуднівської угоди) та не торкаються власне подій, які відбувалися протягом наступного двадцятиліття: 1662–1682 рр. Однак саме у зазначений період питання про відновлення положень Гадяча порушувалося не лише під час укладення Підгаєцької 1667 р. та Острозької 1670 р. угод між Коронаю Польською та правобережним Українським гетьманством, але й стояло одним із перших у багатьох вимогах Чигирини

* Чухліб Тарас Васильович – канд. іст. наук, провід. наук. співроб. відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.